Volume - 6 (2025)
Special Issue - 1 (March)
RESEARCH HUB
International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal
ISSN
2582-9173
Website : www.researchhub.org.in/research-hub !! Email : researchhubjournal@gmail.com

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या राजकीय विचारांची वर्तमान काळातील प्रासंगिकता

संशोधक विद्यार्थी
कु. मिनाक्षी वामन बोढेकर
राज्यशास्त्र
श्रीमती साळुकांबाई राऊत कला
व वाणिज्य महाविद्यालय
वनोजा, ता. मंगरूळपीर, जि. वाशिम

मार्गदर्शक
डॉ. ममता विजयराव पाथ्रीकर
प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
श्रीमती साळुकांबाई राऊत कला
व वाणिज्य महाविद्यालय
वनोजा, ता. मंगरूळपीर, जि. वाशिम

सारांश :

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांनी दाखविलेल्या मार्गावर आपण सर्वांनी एकत्र येऊन विकसित भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी एकत्र काम केले पाहिजे या उद्देश्याने सध्याच्या भारत सरकारने `सबका साथ सबका विकास '' सुरू केला आहे. पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या प्रेरणादायी जीवन आणि तत्वज्ञानाला अनुसरून जनसंघ आणि त्यांचा उतराधिकारी भारतीय जनता पक्ष आज देशाच्या राजकारणाचा केंद्रबिंदू बनला आहे. 'सबका साथ, सबका विकास' मध्ये सर्वांगीण पुनर्रचनेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्वप्रथम आर्थिक विषमता भेदभाव आणि विषमता दूर करणे त्यांचे सर्वात मोठे उद्दिष्ट आहे. विकासा - सोबतच सबका साथ, सबका विकास' मध्ये समता, स्वातंत्र्य आणि सन्मानित जीवनाची भावना देखील आहे.

या शोधनिबंधामध्ये संशोधकाने पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या राजकीय विचारांची वर्तमान काळातील प्रासंगितेचा आढावा घेतलेला आहे.

प्रस्तावना :

दीनदयाळ उपाध्याय हे एक महान राजकारणी आणि सामाजिक विचारवंत होते. त्यांनी भारताच्या विकासासाठी आणि सुशासनासाठी भारतीय मॉडेल प्रदान केले पाश्चात्य पद्धतीचा आंधळेपणाने वापर करणे योग्य किंवा व्यावहारिक नाही. कारण प्रत्येक देशाची सभ्यता संस्कृती आणि प्रशासकीय रचनेत फरक असतो.

भारतातील राजकारण हे माणसाच्या आकलनावर आणि समाजातील त्यांच्या भूमिकावर आधारित होते. स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या राजकीय नेतृत्वाने चांगल्या समाजाच्या पाश्चात्य संकल्पना भारतीय परिस्थितीत लागू करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण त्याचे परिणाम असमाधानकारक होते. पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांचे विचार वर्तमान काळात प्रासंगिक आहेत काय? याचा आढावा प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.

२) सध्याच्या काळात त्यांच्या कल्पनांच्या उपयुक्ततेचे विश्लेषण करणे.

राजकीय विचार :

राजकीय विचारांमध्ये मानवतावाद हा महत्वाचा घटक होता. भारताच्या राष्ट्रीय जीवनातील आजच्या परिस्थितीत त्यांचे विचार प्रासंगिक आहेत. ते एक राजकीय नेते होते. पण त्याहूनही अधिक ते एक मुलभूत राजकीय विचारवंत होते. भारताचे १९४७ चे स्वातंत्र्य हे राजकीय स्वातंत्र्य आहे. परंतु पंडित उपाध्याय हे भारतातील अशा विचारवंतांपैकी एक आहेत ज्यांनी त्यांच्या विचारात स्वराज्याचा वापर केला. याचा अर्थ विचारांचे वसाहतीकरण, म्हणजेच भारतीय मनांचे वसाहतीकरण. भारत राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र होता परंतु वैचरिकदृष्ट्या वसाहवादी होता.

त्यांची प्रासंगितता या वस्तुस्थितीत आहेत की त्यांनी राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रवचनात भारतीय तत्वज्ञानाची मूलभूत संकल्पना मांडली. दीनदयाळ उपाध्याय हे त्यांच्या संघटनात्मक कौशल्यासाठी ओळखले जात होते. कारण श्यामा प्रसाद मुखर्जी यांच्या निधनानंतर त्यांनी १५ वर्षे भारतीय जनसंघाचे व्यवस्थापन केले.

त्यांनी भारतीय राजकारणासाठी तीन प्रमुख तत्त्वे दिली.

१) विकेंद्रीकरण :

भारतीय प्रजासत्ताकासाठी मूलभूत म्हणून गावाचा मध्यवर्ती विकास आवश्यक आहे. म्हणून शेतीला सर्वोच्च महत्त्व दिले पाहिजे.

२) सामाजिक आणि सांस्कृतिक विचारांमध्ये विविधता.

३) नियोजनाचे विकेंद्रीकरण केले पाहिजे.

या गोष्टी नवीन संदर्भात स्वीकारल्या पाहिजेत. कारण नवीन राजकीय चर्चा संस्कृती समाज आणि सामुदायिक जीवनासाठी धोका निर्माण करत आहे. म्हणूनच दीनदयाळ उपाध्याय नव-उदारमतवादी युगात अधिक प्रासंगिक आहेत.

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांचे २१ व्या शतकातील भारतातील :

योगदान :

आदरणीय श्री. राजनाथसिंह, संरक्षण मंत्री आणि मोदी सरकारमधील मंत्री म्हणाले की जर एकादा देश संरक्षण उपकरणाच्या क्षेत्रात परदेशी आयातीवर अवलंबून असेल तर त्याचे कल्याण होऊ शकत नाही. त्यासाठी या क्षेत्रात स्वावलंबी व्हावे लागेल. कारण संरक्षण क्षेत्रात स्वावलंबी असणे हे देशाच्या स्वाभिमान आणि सार्वभौमत्वाशी निगडीत आहे. हे लक्षात घेऊन भारत २०२४ पर्यंत लष्करी शस्त्रे आणि यंत्रणा आयात करणार नाही असे ते म्हणाले कारण या क्षेत्रात आत्मनर्भरतेच्या दिशेने पावले टाकल्याने आज भारताने संरक्षण

उपकरणांच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे.

भारताला संरक्षण उपकरणांमध्ये सक्षमीकरणाची गरज आहे. पंडित दीनदयाळ उपाध्यायजी यांना हे आधीच कळले होते आणि त्यांनी भारताला धोरणात्मक क्षेत्रात आत्मनिर्भर होण्याचा सल्ला दिला होता.

२१ व्या शतकातील शिक्षण आणि पंडित दीनदयाळ उपाध्याय :

सध्याचे सरकार शिक्षण रोजगाराभिमुख करण्याचा प्रयत्न करत आहे. जेणेकरून भारत स्किल इंडिया मिशनला यशाच्या पातळीवर नेऊ शकेल. असे झाले तरच स्वावलंबी भारत या संकल्पनेला खरा आकार देता येईल पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या तत्वज्ञानात शिक्षण हे केवळ नैतिक मूल्यांच्या विकासाचे साधन नाही तर उपजीविकेचे आणि आर्थिक समृद्धीचे आणि उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. शिक्षण घेतल्यानंतर तरूणांनी नोकरीच्या शोधात भटकू नये म्हणून दीनदयाळ उपाध्यायजी यांना भारतातील प्रत्येक तरूणाच्या हातात विशिष्ट नोकरीचे कौशल्य पहायचे होते. त्यांच्या आदर्शाची कल्पना घेऊन विद्यमान सरकारने कौशल्य विकास अभियान सुरू केले. शिक्षण क्षेत्रातील प्रगतीसाठी भारत सरकारने कौशल्य विकास मंत्रालयाची स्थापना केली आणि त्यासोबतच भारतातील तरूणांचे हात बळकट करण्यासाठी आणि त्यांचे जीवनमान सुनिश्चित करण्यासाठी कौशल्य विकास मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली.

या मिशनच्या माध्यमातून सरकार ५५० लाख ग्रामीण तरूणांना काम देणार आहे. जेणेकरून ते स्वयंरोजगार प्रस्थापित करू शकतील, हे त्यांचे ध्येय आहे. देशात मेक इन इंडिया कार्यक्रम यशस्वी करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकार प्रयत्नशील आहे. सामाजिकदृष्ट्या मागास अनुसुचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि अल्पसंख्याक आणि सर्व प्रकारच्या वंचित आणि दूर्बल लोकांसाठी ही एक फायदेशीर योजना आहे. या योजनेत ५० टक्के निधी अनुसूचित जाती आणि जमातीसाठी १५ टक्के अल्पसंख्याकांसाठी आणि ३ टक्के निधी दिव्यांगांसाठी राखून ठेवण्यात आला आहे. यापैकी एक तृतीयांश महिला आहेत, ज्यांना या योजनेचा लाभ मिळणार आहे.

अशा प्रकारे, आधुनिक भारतात दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या तत्वज्ञानाचा अंत्योदयात प्रत्यक्ष लाभ होत असल्याचे आपण पाहत आहोत. याचे श्रेय केवळ पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांनाच जाते, ज्यांच्या तत्वज्ञानाच्या आधारे भारतीय जनता पक्षाचे सरकार काम करत आहे.

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय २१ व्या शतकातील आरोग्य क्षेत्रात :

२१ व्या शतकात पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या नावाने विविध योजना सुरू करण्यात आल्या. त्यापैकी एक प्रमुख योजना म्हणजे ``पंडित दीनदयाळ उपाध्याय राज्य कर्मचारी कॅशलेस वैद्यकीय योजना २०२३" या अंतर्गत भारतातील नागरिकांना कौशल्यविरहित उपचारासाठी एक कार्ड दिले जाते, जे दाखवून पैशाशिशाय उपचार शक्य आहे. या योजनेचा लाभ उत्तर प्रदेशातील राज्य कर्मचारी, सेवानिवृत्त कर्मचारी आणि पेन्शनधारकांना दिला जातो. ही योजना उत्तर प्रदेश सरकारने ७ जानेवारी २०२२ पासून लागू केली आहे, ज्याचा लाभ थेट लाभार्थ्यांना दिला जात आहे.

दीनदयाळ उपाध्याय आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात :

परराष्ट्र दोरणाच्या क्षेत्रात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या सांस्कृतिक मुत्सदेगिरीचा उपक्रम पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या विचारांनी प्रेरित आहे. या अंतर्गत भारत वेगवेगळया देशांमध्ये आपली सांस्कृतिक ओळख शोधतो आणि तेथील लोकांशी आपले आर्थिक आणि व्यापारी संबंध शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो. पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन संयुक्त राष्ट्र संघात योग दिन हा आंतरराष्ट्रीय दिवस बनवून भारताची प्रतिमा संपूर्ण जगात उदयास आली. वाराणसी आणि क्योटो (जपान) शहरांदरम्यान, बौद्ध धर्माच्या सांस्कृतिक पैलूंवर भर देऊन दोन्ही देशामधील परस्पर संबंध परराष्ट्र धोरणातही सहकार्याच्या मुत्सद्देगिरीने सांस्कृतिक आधार शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात परराष्ट्र संबंधात आदर्शवादी धोरणांऐवजी वास्तववादी व्यावहारीक धोरणांचा अवलंब करणे हेही पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या विचारांनी प्रेरीत आहे.

११ सप्टेंबर २०२१ रोजी पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या ५३ व्या पुण्यतिथीनिमित्त पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी त्यांचे स्मरण करून एक विधान केले की नेता सामाजिक जीवनात कसा असावा आणि त्याने लोकशाही मूल्ये कशी जपली पाहिजे हे आपण पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या जीवनातून शिकलो.

कोरोनासारख्या जागतिक महामारीच्या काळात भारताने आपल्या आत्मनिर्भतेने हे सिद्ध केले की, आपत्कालीन परिस्थितीत भारत स्वत:च्या संसाधनांनी कोणत्याही संकटांचा मुकाबला करू शकतो. महामारीच्या काळात दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या तत्वज्ञानाने प्रभावित होऊन मोदी सरकारने अंत्योदय योजने अंतर्गत महिन्यातून दोनदा मोफत रेशनचे वाटप केले, मोफत उपचार केले आणि वैद्यकीय सुविधा दिल्या.

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांनी २९ जानेवारी १९६२ रोजीच्या त्यांच्या लेखात भारतीय लोकशाहीच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्व अधोरेखित करतांना म्हटले आहे की, 'शेती हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा आधार आहे या विचारांनी प्रेरित होऊन आजच्या सरकारने खाणकाम क्षेत्रात जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनविण्याचे काम केले आहे.'

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांना कलम ३७० हटवण्याच्या कल्पनेचे जनक म्हणून स्मरण केले जाते. भारताच्या एकता आणि अखंडतेसाठी अतिशय महत्वाचे असलेले कलम ३७० हटवणे हे त्यांचे ध्येय होते. देशात समान कायदा लागू करण्यासाठी आणि सर्वांना समान अधिकार देण्यासाठी हे पाऊल आवश्यक होते. दीनदयाळ उपाध्याय यांचे स्वप्न साकार करण्याची जबाबदारी भाजप सरकारने घेतली. ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतत्त्वाखालील सरकारने कलम ३७० आणि ३५A अंतर्गत जम्मू आणि काश्मीर पुनर्रचना कायदा २०१९ मंजूर केला. तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने जम्मू-काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग बनला आहे. दीनदयाळ उपाध्याय यांचे अखंड भारताचे स्वप्न पूर्ण झाले आहे.

५ ऑक्टोबर २०२१ रोजी जम्मू आणि काश्मीरचे राज्यपाल मनोज सिन्हा यांनी पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या स्मृती व्याख्यानाला संबोधित करतांना सांगितले की जम्मू आणि काश्मीरमध्ये होत असलेल्या बदलामुळे

येथे आर्थिक समृद्धी आली आहे. ज्याचा सर्व प्रकारे केंद्रशासित प्रदेशातील लोकांना फायदा होत आहे. पायाभूत सुविधांना गती देण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. महिला व युवकंच्या विकासासाठी विशेष योजना राबविल्या जात आहेत. राज्यपाल म्हणाले की जम्मू-काश्मीरच्या भल्यासाठी जे काही होत आहे. आज यामागे पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांची प्रेरणा उगम पावली आहे.पंडित दीनदयाळ उपाध्याय हे एक दूरदर्शी होते. ज्यांनी जम्मू आणि काश्मीरचा भारताशी एकात्मतेचा पाया घातला.

दीनदयाळ उपाध्याय यांचे सध्याच्या भारतातील आर्थिक क्षेत्रातील योगदान :

वर्तमान सरकार आज जे काही आर्थिक कार्यक्रम आणि धोरणे राबवत आहे त्यामध्ये दीनदयाळ उपाध्याय यांचे आर्थिक क्षेत्रात मोलाचे योगदान आहे. बहुतांश आर्थिक धोरणे गरीबांना डोळ्यासमोर ठेवूनच राबवली गेली आहेत. अंत्योदय रेशनकार्ड योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना, सर्व रस्ते खड्डेमुक्त ठेवण्यासाठी कृती आराखडा, सर्व गावे रस्त्याने जोडण्याची योजना, प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना, प्रधानमंत्री सहज बिजली हर घर योजना, राष्ट्रीय अनुदान योजना, अपघात विमा योजना, व्यावसायिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात युवकांचे रोजगार आणि स्वावलंबन वाढविण्यासाठी कौशल्य विकास योजना, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना यासारख्या योजना प्रधानमंत्री मातृवंदन योजना, मिशन इंद्रधनुष्य योजना, पोषण अभियान योजना, शेतकरी कर्जमुक्ती, पंतप्रधान रोजगार निर्मिती योजना इत्यादी योजना उपाध्याय यांच्या विचारांच्या प्रेरणेतून चालू आहेत.

दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या नावाने काही योजना स्थापन केल्या आहेत. जसे पंंडित दीनदयाळ उपाध्याय खादी विपणन विकास सहाय्य योजना, दीनदयाळ कौशल विकास योजना, दीनदयाळ अंत्योदय योजना, दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना, दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण योजना, दीनदयाळ उपाध्याय स्वयंरोजगार योजना, दीनदयाळ उपाध्याय श्रमेव जयते कार्यक्रम इ.

भारताचे औद्योगिकीकरण शहरी विकास आणि संपूर्ण देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या विचारांनी प्रेरित असलेल्या सध्याच्या सरकारने योजना आणि धोरणे राबवली आहेत.

निष्कर्ष :

आता पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील विद्यमान सरकार समाजातील वंचित घटकांना सक्षम करण्यासाठी आणि सर्वांसाठी सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करत असल्याने दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे अधिक अत्यावश्यक बनले आहे. त्यामळे सध्याच्या राजकीय संदर्भात उपाध्याय यांच्या विचारांचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- डॉ. ना.मा. घटाटे, `अटल बिहारी वाजपेयी मेरी संसदीय यात्रा, विदेश नीति', प्रभात प्रकाशन दिल्ली, संस्करण २०१४
- किशोर मकवाणा, `कॉमन मॅन नरेंद्र मोदी', प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१६

- रणधीर सिंघ, `आज की भारतीय राजनीती (विकास के समाजवादोन्मुख मार्ग के पक्ष में तर्क)' प्रथम संस्करण, २०१०, आकार बुक्स दिल्ली.
- अभय प्रसादसिंह, कृष्ण मुरारी, `भारत में राजनीतिक प्रक्रिया' प्रथम संस्करण, २०१९, ओरियंट ब्लॅकस्वॉन प्राइवेट लिमिटेड, हैदराबाद.
- `राष्ट्रीय आंदोलन और संघ', सुरुचि प्रकाशन, तृतीय संस्करण, नवम्बर २०१६
- देवधर विश्वनाथ नारायण, `पं. दीनदयाळ उपाध्याय विचार दर्शन, खंड ०१, तत्व जिज्ञासा,' सुरुची प्रकाशन, झेंडेवाला नईदिल्ली २०१४